

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ, ПРОЦЕСИ, ПОДІЇ

УДК 321.1:316.325

**СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ**

Євген Цокур,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології*

Запорізького національного університету

Досліджуються особливості та проблематика громадянського суспільства в сучасній Україні в контексті легітимаційних процесів та суспільно-політичних змін.

Ключові слова: *громадянське суспільство, легітимність, процес легітимації, влада.*

Features of civil society in modern Ukraine are explored in the context of legitimation processes and socio-political changes.

Keywords: *civil society, legitimacy, process of legitimation, power.*

Суспільно-політичні події, пожвавлення темпу життя, зміна життєвих орієнтирів неодмінно впливають на технологічні моделі здійснення влади. Ідея державності поступово втрачає власну винятковість та беззаперечність. Минуле та сучасність демонструють чимраз більше шпаринок у колись цілісній та непорушній ідеї. Потреба у реальній політико-управлінській альтернативі зараз актуальна як ніколи.

Глобалізаційно-уніфікаційні тенденції мають амбівалентну сутність та прояви. В їх основі – і бажання прогресу, в форматі покращення добробуту за будь-яку ціну, і прагнення зберегти ідентичність. Тож ідея громадянського суспільства стала тим дороговказом, який визначає напрямок розвитку державності фактично у всьому світі. Україна, з її своєрідною моделлю державності, теж не є винятком з цієї тенденції. Хоча сучасна українська дійсність і не гарантує неминучої реалізації ідеї громадянського суспільства, але загальна ситуація все ж дає надію на це.

Проблематика громадянського суспільства та його становлення в Україні знайшла своє відображення в численних роботах вітчизняних дослідників: Є. Бистрицького, М. Михальченка, С. Телешуна, Г. Зеленько, Ф. Рудича, І. Кресіної, П. Ситника, О. Чувардинського та ін. Зазначена проблема чи не найширше висвітлена у сучасній вітчизняній політичній та правовій науці. Проте до остаточного наукового опрацювання ще далеко: дуже багатограним та складноструктурованим є поняття громадянського суспільства, як у теоретичному, так і практичному вимірі. Особливої уваги заслуговує сьогодні українського суспільства, у якому відбуваються суттєві трансформації відносин у системі «влада – громадянське суспільство», які мають бути осмислені, оскільки дають змогу аналізувати та прогнозувати загальні тенденції суспільно-політичного розвитку.

Саме тому мета дослідження – з'ясувати особливості та проблеми процесу формування громадянського суспільства в сучасній Україні, його легітиміційного потенціалу та перспектив у вимірі суб'єктивізованого погляду окремого дослідника.

В українській політичній науці не існує спільної думки ні щодо визначення поняття громадянського суспільства, ні стосовно проблеми становлення інституцій громадянського суспільства в сучасній Україні.

На думку Г. Зеленько, «українське суспільство має виконати завдання, які ніби суперечать одне одному: відвоювати повноваження у держави, з метою набуття рис громадянського суспільства, зберігаючи при цьому регуляторні функції та повноваження держави». Завдання ускладнюється пасивністю та відстороненістю більшості населення від політичної діяльності та партійного життя – необхідних умов існування дієвого громадянського суспільства. За ідеальних умов громадянське суспільство розвивається самостійно, його ніхто не буде. Однак у перехідних суспільствах, яскравим прикладом якого є Україна, зазвичай, немає ні часу, ні засобів, аби чекати, доки громадянське суспільство та його інституції саморозбудуються [1, с. 247-263].

На думку С. Телешуна, головними проблемами, що негативно впливають на формування громадянського суспільства в Україні є: невизначеність загальнонаціональної ідеології «національних інтересів», відсутність ефективних технологій впровадження реформ управління державою та недостатня залученість громадян до процесу прийняття важливих державних рішень [2, с. 3-8].

Виходячи з численних теорій та досліджень, можна зазначити, що однією з головних проблем, з якою нині стикається громадянське суспільство України на шляху свого становлення, є тяжіння носіїв ідеї громадянського суспільства, як основи української нації, до

гучних гасел державотворення, закликів до встановлення сильної влади, сильної держави, сильного апарату, сильної адміністрації, сильного війська – сильної державної машини як єдиного механізму подолання корупції та панування криміналітету, формування дієвих інститутів самоврядування та налагодження економічного, політичного, духовного життя, досягнення правової та соціальної захищеності громадян.

Інша актуальна проблема становлення громадянського суспільства в Україні – налагодження його взаємодії з державними структурами. Інститути громадянського суспільства не можуть існувати без ефективної та, по можливості, взаємовигідної співпраці з державними органами. Ступінь розвиненості громадянського суспільства визначається також і за цим показником.

Українське суспільство тривалий час перебувало в тіні держави, не маючи змоги реалізувати власний потенціал. Тож коли в новітній історії України з'являлася хоча б невелика, але реальна нагода вийти з-під опіки держави, суспільство завжди намагалося нею скористатися. Поспільність та хаотичність цього процесу щоразу не давали змоги на практиці реалізувати весь управлінський, державотворчий та легітимізаційний потенціал громадянського суспільства.

Слід зазначити, що періоди політичної «відлиги» в українській історії тривали набагато менше, аніж це потрібно було для формування та становлення дієвого та впливового громадянського суспільства. Тож традиції реальної участі суспільства в керуванні державою в Україні так і не було сформовано. Це означило проблему певної невідповідності українського суспільства до реалій суспільно-політичного життя, політичного та державного управління. Тож інституції громадянського суспільства об'єктивно були змушені прилаштовуватися до методів діяльності, що сповідаються «більш досвідченими» державними органами [3].

На думку П. Ситника, в Україні першої половини 90-х років ХХ ст. відбувся перехід від тоталітаризму до патологічного самоствердження громадянського суспільства як суспільства нічим не обмеженого, крім сліпих природних законів, царства егоїстичних інтересів, їхньої запеклої боротьби. Тоді як у країнах західної цивілізації на даний час встановилася паритетна форма відносин: громадянське суспільство й держава є самодостатніми утвореннями, котрі тією чи іншою мірою як доповнюють, так і обмежують зазіхання одне на одного. Держава залишається сучасним «левіафаном» – відчуженою реальністю, «царством» бюрократії, а громадянське суспільство – «атомізованою системою», яка дедалі більше занепадає, що знаходить вияв у різних кризових явищах суспільного життя: «переході культури в цивілізацію» (О. Шпенглер),

духовному спустошенні особи, розгулі нищих пристрастей, «бунті мас» (Х. Ортега-і-Гасет) тощо.

Як зазначає П. Ситник, наша країна страждає не від нерозвиненості громадянського суспільства, а від його патологічної розвиненості, підпорядкування ним держави, нехтування загальними інтересами заради задоволення приватних. Для України нині актуальною є проблема формування не громадянського суспільства, а високоефективної політичної влади та її носія – держави, яка була б спроможною обмежити розгул егоїстичних пристрастей у суспільстві, поставити в соціально доцільні межі громадянське суспільство, свободу волі й ініціативи окремих індивідів чи їхніх корпоративних об'єднань.

Основним завданням автор вважає спрямування творчої енергії нації на органічне поєднання загальнодержавних інтересів з приватними. Це може бути досягнуто ще двома шляхами: 1) формування національно-державницької самосвідомості та психології громадян; 2) чітке й жорстке силове обмеження державою надмірних прагнень приватних осіб чи їхніх асоціацій, тих дій і вчинків, що суперечать загальнонаціональним інтересам. Слід прагнути гармонії громадянського суспільства й держави, а не їхньої «паритетної опозиції», причому гармонії під егідою держави як виразника колективної волі нації. Така єдність може бути реалізована лише у формі націократії – цілісного суспільного організму, в якому громадянське суспільство переросло в державне ціле, а держава є лише засобом задоволення потреб нації і кожного її члена.

Громадянське суспільство – це зміст суспільного життя людей, держава – його політична форма; протистояння між ними – свідчення недорозвиненості чи деградації обох. Нормальний розвиток громадянського суспільства з необхідністю породжує адекватну йому форму державності [4].

Зазначене тлумачення ідеї громадянського суспільства, класифікація форм його взаємодії з державними інституціями й актуальна проблематика, запропоновані та проаналізовані дослідником і багатьма послідовниками такого бачення проблеми, на наш погляд, має суттєві вади.

Однією з головних є невизначеність самого поняття «громадянське суспільство». Тут можна послатися на визначення С. Рябова, згідно з яким «громадянське суспільство – це сфера дійсного життя людей на протигагу формальності й бюрократичності його державного пласта» [5].

По-друге, інституціям громадянського суспільства приписуються ролі, які їм не властиві.

По-третє, індивідуальні характеристики особистості переносяться на все громадянське суспільство.

Невизначеність термінології та суб'єктивізм концепцій створює умови для появи концептуальної плутанини, яка багато в чому ускладнює дослідження проблематики громадянського суспільства та впливає на її суспільне сприйняття і, як наслідок, практичну реалізацію в умовах сучасної української політичної системи.

На нашу думку, ідея громадянського суспільства має бути побудована на пріоритеті захисту інтересів як всього суспільства, так і окремої особистості. В іншому випадку, створювана суспільно-політична структура буде мати риси та функції не громадянського суспільства, а диктатури певної корпоративної групи чи особистості, які, обіймаючи владні посади в системі державного управління, зазвичай, не мають бажання залучати громадськість до керування державою. Тому на практиці неможливо (принаймні зараз) знайти прояв повного підпорядкування громадянським суспільством держави з метою використання її ресурсів для задоволення певних егоїстичних інтересів. Та й цілі у громадянського суспільства мають бути зовсім інші: не підкорення держави чи суспільства, а навпаки формування ефективної рівноправної, справедливої системи обопільної взаємодії.

Наявність громадянського суспільства передбачає зовсім інший рівень свідомості, політичної культури, суспільних відносин та цілей, які воно ставить перед собою. Це інша форма співіснування особистості та суспільства, суспільства та держави, держави та особистості, – в ній нема місця проявам егоїзму, диктату, насильства. Наявність рівних прав, справедливого поділу повноважень та відвертості у взаєминах в межах трикутника «особистість – суспільство – держава» засвідчує факт інституалізації дієвого та впливового громадянського суспільства.

На нашу думку, громадянське суспільство – це певний ідеал співіснування та співпраці в рамках трикутника «особистість – суспільство – держава», де пріоритетними є суспільні інтереси та направленість на самореалізацію особистості через максимально ефективну систему діяльності державних інституцій.

Тож українську модель співіснування держави та певних інституцій громадянського суспільства не можна назвати ефективною формою взаємодії, зорієнтованою на позитивний результат. Це, в більшості випадків, спосіб боротьби за владу та пошук системи впливу на суспільство.

Загалом, говорити про існування дієвих інституцій громадянського суспільства в Україні поки зарано. Більшість проявів суспільно-політичної активності (різноманітні суспільні протести, масові виступи, події «помаранчевої революції») мали на меті не

формування нової, більш досконалої та соціально орієнтованої системи суспільних відносин, а переслідували виключно прагматичні, меркантильні цілі, були спрямовані на задоволення владних амбіцій окремих корпоративних груп та особистостей. Тому приписувати їм роль інституційних, щодо ідеї та практики громадянського суспільства, на наш погляд, поки недоречно.

Проблема криється навіть не в розумінні сутності чи шляхів реалізації ідеї громадянського суспільства в Україні (вони якраз інтуїтивно зрозумілі особистості та суспільству в цілому), а в культурологічній, світоглядній, психологічній готовності та бажанні їх реалізувати. Домінування егоїстичних мотивів у поведінці та діях притаманне не лише окремим групам та особам – воно підсвідомо є ментальною основою значної частини українського суспільства, що й призводить до появи осіб та груп, метою яких є задоволення лише власних амбіцій та інтересів.

Проведений аналіз вказує на наявність іншої актуальної проблеми становлення ідеї громадянського суспільства в Україні – його корпоративного характеру.

Один із дослідників ідеї громадянського суспільства в Україні О. Чувардинський стверджує: «Соціальні й економічні трансформації останніх років свідчать, що Україна обирає траєкторію неокорпоративістського типу, але для неї характерні й патронажно-клієнтельні відносини. Ця траєкторія відзначається, насамперед, домінантною роллю великих підприємств, часто інтегрованих у картелі, що включають у себе фінансові інституції, мета яких полягає частіше в організації виробництва та обліку, а не в адмініструванні якоїсь важливої частки соціального життя. Умови економічної діяльності визначаються втручанням зовнішніх чинників у логіку ринку: це політична і територіальна ренти, прямий і непрямий, немонетарний тиск на операторів.

Рух України за неокорпоративістською траєкторією зумовлюється комбінацією кількох різновидів тиску. Тиск, що походить безпосередньо з економічної сфери та політики стабілізації, комбінується з тиском від невизначеності правил і неокресленості інституцій (що притаманне будь-якому переходу), а також з тиском, що походить від різкого обмеження влади суспільства» [6, с. 84-85].

Дослідник також зазначає сильний вплив на державні та владні інстанції регіональних груп інтересів, наголошуючи на високому рівні їх корпоративізму та зорганізованості [6, с. 84-85].

Однією з головних характеристик неокорпоративізму в Україні є його криміналізація та кримінальне походження значної частини секторів економіки України.

Всі вищезазначені фактори (і це відзначають більшість дослідників проблеми) хоча й не пов'язані напряму зі становленням

громадянського суспільства в Україні, проте несуть реальну загрозу як його існуванню, так і перспективам української державності.

Проблема відсутності цілісності української моделі становлення й існування громадянського суспільства та домінування так званої корпоративної моделі його діяльності порушується багатьма вітчизняними вченими. Адже такий стан речей ставить під сумнів наявність в Україні інституцій громадянського суспільства як такого.

На нашу думку, корпоративізм не є притаманним ідеї громадянського суспільства, котре повинно бути виразником інтересів усього суспільства і водночас кожної особистості, від імені якої воно діє. Звичайно, це складне завдання, але в цьому сенс самого феномена громадянського суспільства. Корпоративізм – це не громадянське суспільство, а його імітація. Фактично, це реалізація ідеї елітаризму в гіршому його розумінні та спосіб збереження соціального, майнового розшарування в суспільстві з метою реалізації модернізованої моделі експлуатації.

Ідея громадянського суспільства передбачає соціальну, правову рівність у контексті прав та можливостей самореалізації. Корпоративізм це унеможлиблює, створюючи різні стартові умови для певних груп та особистостей.

За умов, коли частина суспільства бідна, безправна та не має перспектив хоча б часткової самореалізації, а інша, навпаки, надмірно та не виправдано багата, наділена надзвичайними правами та можливостями, причому наділена в більшості випадків самочинно та необгрунтовано, ніякого дієвого громадянського суспільства існувати не може. Нині для України така ситуація характерна у всіх варіантах її прояву.

Можна багато говорити про специфіку перехідного періоду, складності історичних умов формування державності, невизначеність суспільних відносин та економічних пріоритетів, але сутність справи від цього не зміниться, та й проблема сама собою не вирішиться.

Громадянське суспільство – це і консолідація, і самопожертва особистісними перевагами задля суспільного блага, і самообмеження, й інша політична свідомість. В Україні нічого цього немає. Тож говорити про повноцінне українське громадянське суспільство ще зарано. Воно лише на початку шляху пошуку власної ідентичності.

Причини формування корпоративізму як певного заміника діяльності інституцій громадянського суспільства в сучасній Україні та створення моделі квазігромадянського (чи то штучного громадянського) суспільства в цілому зрозумілі. Складний історичний процес призвів до домінування у суспільному,

політичному та духовному житті ідеології крайнього індивідуалізму.

Класична модель індивідуалізму не несе в собі негативного підтексту, а навпаки: згідно з цією концепцією людина виступає першоосновою суспільного та політичного устрою, джерелом легітимності влади, найвищою соціальною цінністю. При цьому принципи непорушності права приватної власності, свободи економічної, політичної та духовної є визначальними для розбудови ліберальної моделі громадянського суспільства. Взаємини між людиною та державою будуються на основі спільного визнання політичної свободи особистості як засобу реалізації особистої волі, ідеї самоврядності, залученості до процесу врядування та прийняття політичних рішень.

Суспільно-політичні процеси в сучасній Україні доводять, що становлення дієвого громадянського суспільства можливе лише за умови суттєвих змін свідомості особистості та пріоритетних напрямів діяльності самого суспільства.

Слід визнати, що зараз в українському суспільстві та політикумі існує проблема розуміння природи, значення й необхідності існування громадянського суспільства загалом. Утім, немає усвідомлення того, що діяльність громадянського суспільства зорієнтована перш за все на реалізацію потенціалу особистості й умовно добровільне самообмеження владних та державно-управлінських інстанцій.

Ще однією значною проблемою, що постає на шляху становлення громадянського суспільства в Україні, є обопільна недовіра влади і недержавного суспільного сектора та їх опозиційність один до одного.

До виникнення такої ситуації призводять кілька чинників, головні з яких – політичні. Поява суперечностей між владою та недержавними організаціями зумовлена тим, що кожна з них бачить у іншій не просто конкурента, а майже ворога. Суспільство вважає себе апіорі опозиційним до влади, навіть не намагаючись знайти компроміс чи налагодити конструктивний діалог. Недержавні організації часто нехтують співпрацю з державою. Подібним чином діють і владні інстанції та державні органи. Вони також убачають в опозиційних недержавних організаціях лише деструктивну силу, яка намагається будь-що захопити владу. Таким чином створюється замкнуте коло, в якому сторони не чують і не хочуть чути одна одну.

На цей процес суттєво впливає надмірна політизація суспільства та недержавних організацій, що особливо стає помітним напередодні виборчих кампаній, коли основні політичні гравці створюють різноманітні низові структури суспільної підтримки у вигляді коаліцій і форумів недержавних організацій. Ці структури

відіграють роль імітатора допомоги з боку політичної сили певним групам населення, і це доволі ефективний прийом для виборчих кампаній. Таким чином, за умови відсутності в недержавних організаціях імунітету від політичних маніпуляцій, громадські організації стають зручним інструментом деструктивних сил у їхній боротьбі за державну владу. Є чимало прикладів, коли недержавні організації самим лише фактом свого існування дискредитують ідею громадянського суспільства.

Тож проблема полягає у тому, що за період після здобуття Україною незалежності легітимізаційний потенціал суспільства так і не був трансформований у реальні дії щодо становлення інституцій громадянського суспільства, органів державного управління, а, більшою мірою, був втрачений унаслідок непослідовних і непрофесійних дій високопосадовців та еліти.

Втрата реального шансу почати становлення громадянського суспільства в Україні та формувати не лише легальні, а й дійсно легітимні органи влади, призвела до загострення суспільно-політичної ситуації, наростання конфронтації як між суспільством та державними інституціями, так і між певними верствами суспільства. Ці та інші фактори є першопричиною кризи владної легітимності, яка в українській державі стала перманентною і дійшла небезпечного рівня.

Перспективи подальших досліджень автор убачає у всебічному та ґрунтовному дослідженні суспільно-політичних процесів, що впливають на інституціоналізацію громадянського суспільства в Україні.

1. Зеленько Г. Подолання відчуження держави і суспільства в Україні як передумова розвитку громадянського суспільства / Г. Зеленько // Кроки до громадянського суспільства. Науковий альманах. – К. : Українська Академія універсології, 2004. – С. 178–183. 2. Телешун С. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства / С. Телешун // Політичний менеджмент: український науковий журнал – 2008. – № 1. – С. 3–8. 3. Бистрицький Є. Державотворення в Україні: шляхи легітимізації / Євген Бистрицький, Олег Білий // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 11–24. 4. Ситник П. К. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. К. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 57–65. 5. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності / С. Г. Рябов – К.: НІСД, 1996. – 124 с. 6. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. політ наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Чувардинський Олександр

Георгійович; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – К., 2008. – 31 с. 7. Зеленько Г. Політична участь і громадська самоорганізація в Україні: не втратити б шанс / Г. Зеленько // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Доповіді III міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 22 травня 2005 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_4/Zelenko.doc. – Назва з титул. екрану.

УДК 32:316.7

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

*Аліна Зуйковська,
аспірантка кафедри політології
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

У статті розглянуто структурні особливості політичної культури. На засадах системного, структурно-функціонального та синергетичного методів проаналізовано процес формування основних компонентів політичної культури, виявлено риси та особливості її системної організації. Позначено потенційні можливості дослідження феномену політичної культури як складноорганізованої системи, що динамічно розвивається, формуючи альтернативні шляхи політичного розвитку суспільства.

Ключові слова: *політична культура, політична наука, політичний розвиток суспільства.*

The structure peculiarities of the political culture are analyzed in the article. Based on the system, structure function and synergetic methods the political culture development, its system organization features and specificity are described. The author shows research perspectives of political culture as a complex and dynamic system that forms the alternatives of the political development.

Keywords: *political culture, political science, political development of society.*

Політична культура суспільства – феномен, що має особливе значення для політичної науки. Вона є складним механізмом підтримки політичного життя. Розвиток політичної культури – це